

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Катедра Етнология

АВТОРЕФЕРАТ

Идентичности на границата. Чами и помаци в националните политики на балканските държави (1920-1990)

Дисертация

за придобиване на образователната и научна степен “ДОКТОР” в професионално направление 3.1.

Социология, антропология и науки за културата

ДОКТОРАНТ:

Яна Берова

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:

Доц. д-р Таня Бонева

СОФИЯ 2016

Дисертацията е обсъдена и предложена за защита на 16 декември 2016 г. от катедра „Етнология“ към Исторически факултет на Софийски Университет „Св. Климент Охридски“. Състои се от увод, пет глави, заключение, библиография и приложения - общо 286 страници.

Обща характеристика на дисертационния труд

Наред с утвърждаването на суверенните държави на Балканите през XIX в. започва и развитието на един от най-наболелите въпроси в Югоизточна Европа от този период, а именно: каква е идентичността на населението в спорните територии и как се определя етнически вярна граница между отделните нации? Това е въпрос, който се превръща в ключов фактор в отношенията между балканските страни.

Като един от най-големите „производители“ на граници, Балканите предлагат и най-голямо разнообразие от представи за разграничителните линии. По силата на това „неписано балканско правило“ албаноговорящите мюсюлмани – чами в Северен Епир¹ и българоговорящите мюсюлмани – помаци в Ксантийско, се превръщат в крайъгълен камък в отношенията между Гърция, Албания, България и Турция след Първата световна война.

Двете локални общности по северната граница на Гърция предоставят поле за изследователско проучване на механизмите по които, гръцката национална идеология в съчетание респективно с албанската, българската и турската конструират идентичностите на въпросното население. Необходимостта от историческа аргументация и фактът, че всички балкански държави претендират за идентичността на задгранична група население, усложнява допълнително определянето на коректни и стабилни граници.

¹ Епир (на гръцки Ήπειρος, Ипирос, албански Epir) е географска и историческа област в западната част на Балканския полуостров, разделена между Гърция (Южен Епир) и Албания (Северен Епир). Термините Северен Епир и Южна Албания в историческите изследвания се считат за равнозначни: гръцките автори обозначават областта като Северен Епир, а албанските им колеги като Южна Албания

Конструирането на идентичностите на чамите в Епир и на помаците в Западна Тракия е функция на историческата реалност не само в Гърция, но и в съседните държави. Да се изследват процесите при които от позицията „ние” в бившата Османска империя, двете общности се превръщат в „те” , в модерните национални държави на Балканите, хвърля светлина върху тлеещите и до момента противоречия около принадлежността на граничните общности. Бидейки население изповядващо ислям, двата обекта на изследване са поставени от историческата действителност в специфична ситуация обусловена от тяхната „множествена идентичност” : поради различната религия те са изключени от религиозната същност на гръцката нация (и от части българската); тяхната езикова идентичност предполага съответно албански и български характер, като в същото време използването на различен майчин език ги разграничава и от турската идентичност, с която се идентифицират на база религия. По такъв начин, и чамите и помаците са затворени в своеобразна мрежа от външни идентичности, без да могат да се впишат изцяло в нито една от тях.

Тази специфика на проблемът за принадлежността на останалите зад граница албански и български „национални братя” неразривно се преплита с малцинственият въпрос в Гърция. Комбинирайки тези два аспекта на отношението към идентичността на чамите и помаците, настоящата дисертация ще представи въпроса чрез метода на сравнението. Използвайки подхода на сравнителния анализ, научният труд цели да разкрие приликите и разликите в политиките към идентичността на двете общности, който макар и географски отдалечени една от друга се превръщат в обект на националните идеологии на балканските страни.

Интересът към проблематиката по темата е продължение на магистърската теза на докторанта „Идентичности на границата: албанското малцинство в Гърция, като проблем на национални идеологии в периода (1914-1945 г.)”. Добавянето на втория компонент в дисертацията – общността на помаците в гръцката гранична област Ксанти, представлява предизвикателство пред изследователя. Силно емоционално и национално натоварената тема за помаците предоставя друго рисково поле, от което тук представеният текст се стреми да се разграничи.

Именно за да се постигне нужната неутралност при разглеждане на чувствителните теми за граничните идентичности, методът на сравнителния анализ предоставя възможност да се излезе извън рамката на „близкия” проблем. Поставяйки въпроса в перспектив се предоставя възможност историческите процеси и техните последици да бъдат разгледани в тяхната логическа взаимовръзка. С превръщането на настоящото изследване в сравнение на политиките спрямо двете общности фокусът на научната работа бе насочен към микро и макро същността на процесите. Историко-етнологият характер на изследването има за цел да разкрие взаимовръзката между политико-историческа ситуация формираща конструирането на идентичностите на двете групи, в съчетание с етнологият поглед върху микро космосът на индивидите и тяхното възприемане на моментната реалност. Интердисциплинарният подход към темата е наложителен поради нейната многокомпонентност.

Актуалност на темата

До момента подобен сравнителен multiple case study , посветен на темата не е бил обект на изследване в българската историческа наука. Въпреки наличието на множество трудове посветени на различни аспекти от историята, културата и идентичността на помаците в България, липсват значителни научни разработки, чийто акцент е съсредоточен върху общността на помаците в Западна Тракия и конкретно в област Ксанти.²

Темата за помаците на Балканите е може би един от най- проучваните проблеми в научните среди пред последните двадесет години. На въпросът за идентичността на помаците в Ксантийско също има посветени редица изследвания в хуманитарните науки, за който ще бъде споменато в първа глава. Въпреки това, проблемното поле не е изчерпано за изследователски проучвания. Такъв е случаят с темата на настоящата дисертация. Паралелното разглеждане на факторите конструиращи идентичността на помаците и чамите, съотнесени към контекста на доминиращите държавни

² Тук следва да отбележа защитената преди няколко месеца дисертация на колежата от Катедра „История на Византия и балканските народи” Явор Саръев на тема „Българоезичните мюсюлмани в Западна Тракия през втората половина на XX в.”, която помогна за допълването на някои от „белите петна” относно гръцката политика към помаците след Втората световна война

идеологии предлага един изцяло нов поглед към темата за граничните идентичности на Балканите. Тъй като двете общности обект на изследване се намират в своеобразен кръстопът на национални идеологии, нуждата от съпоставянето им е от основно значение за разкриване на множеството аспекти които ги дефинират.

От друга страна, проблемът за албаноговорящите мюсюлмани в Северен Епир, известни като чами е напълно неизследвана в българските академични среди. Чамският въпрос е сравнително слабо позната тема и извън България. За разлика от множеството научни публикации върху положението на гръцкото малцинство в Албания, албаноговорящите мюсюлмани - чами, които след Балканските войни остават в гръцката част на област Епир, рядко попада във фокуса на историческите изследвания.

До началото на ХХІ в. Чамският въпрос е много слабо застъпен в научната литература. Наложеното научно „вето” над материята и в албанските и в гръцките научни кръгове до края на 90-те години на ХХ в. трудно може да бъде компенсирана от бързо нарастващия брой публикации в последното десетилетие. Възраждането на проблема в днешно време предопределя и неговата актуалност. След предоставянето на Албания на статут на кандидат-член за присъединяване към ЕС през юни 2014 г. в дипломатическата полемика между Атина и Тирана изплува оставеният в забвение почти седемдесет години въпрос за чамите от Северен Епир.

В последното десетилетие проблемът за идентичностите е обект на все по-сериозен научен интерес. Настоящото изследване се опира на вече постигнатото, като търси свои специфични аспекти и се опитва да предложи един по-различен поглед над тематиката, представяйки я чрез сравнение на два сходни, макар и географски отдалечени примера: тези на чамите в Северен Епир и на помаците в Западна Тракия. Амбицията на труда, която ще се реализира в предложения текст е опитът проблемът да се постави в по-широкия контекст на националните, етническите и религиозните идентичности.

Темата за границите като динамично поле на взаимодействие, също все по-често стои във центъра на изследователския интерес на етнологии, антропологии и историци. Нарастващият брой публикации посветени на тематичното поле подсказва неговата широкообхватност и динамика, която е неизчерпаем източник на изследователски търсения. Очертаването на границите и

„граничното“ като актуален научен проблем позволява добавянето на нови щрихи към вече проучени теми. Динамичната променливост на границите и ролята им на мост или преграда между дадени общности обуславя и значението им за изграждането на идентичностите на чамите и помаците.

Актуалността на въпроса за идентичността на населението „оттатък“ границата се засилва изключително в последните няколко години. „Омекотяването“ на северната гръцка граница след приемането на България в Европейския съюз и отварянето на ГКПП Златоград през 2010 г. допринася за нарастващия интерес на локалното население към съседите, а впоследствие и на академичните среди. Граничният регион постепенно се трансформира от „ничия земя“ в зона на контакт където, идентичностите отново подлежат на предефиниране.

Стремежът на приложеното изследване е и разглеждането на помаците в Ксантийско, като обект на сравнението, да не е пречупено единствено през призмата на българската национална позиция. Изграждането на паралел с друга подобна общност по гръцко-албанската граница и поставянето им в по-голямата картина на историко-политическите отношения на Балканите в периода между Първата световна война и падането на тоталитарните режими през 90-те години, позволява да се разкрият по-ясно тенденциите в отношението към религиозно, етнически и езиково „другият“.

Осъзнавайки многоизмерността на темата, дисертацията няма претенциите за изчерпателност. Визирайки двойната компонентност на всеки един от двата обекта на изследване : помаците, като проблем в българо-гръцко-турските отношения и чамите, като въпрос на албанско-гръцките политики, изследователят е наясно с предизвикателството което представлява темата. Допълнителното пречупване на тези отношения през призмата на идентичността, границите и национализма допринася както за актуалността на темата, така и за разглеждането на двата проблема от нов ъгъл.

Обект и предмет на изследването

В настоящия дисертационен труд обекти на изследването са двете гранични общности на чамите в Северен Епир и на помаците в Ксантийско, Западна Тракия. Изборът им за обекти на научно изследване е обоснован от няколко фактора.

Първо, макар да се намират на двата противоположни края на северната гръцка граница, чамите и помаците, предлагат поле за сравнение на прилаганите от националните идеологии политически дискурси спрямо двете локални общности.

Второ, и две гранични групи обекти на изследване, са компактно население изповядващо ислям, което до средата на миналия век дефинира себе си основно посредством религиозната и локалната си идентичност. С установяването на държавните граници след Първата световна война започват опитите, от страна на националните идеологии, върху тяхната множествена – преднационална идентичност да се наложи нова „модерна“ концепция удобна на политическата реалност.

Трето, и чамите и помаците след Първата световна война населяват територията на държава, която поставя знак за равенство между национална и религиозна идентичност.

Четвърто, освен конфесионалното си различие спрямо християнският „генос“ в Гърция, двете гранични общности имат и различна от гръцката езикова идентичност.

Пето сходството, обуславящо изборът им за обекти на изследването е, че както в териториално измерение, така и в демографските параметри съпоставянето на изследваните области Чамерия / Теспротия и област Ксанти, е съизмеримо.³ Изборът на Ксантийско е направен поради

³ Теспротия е с площ от 1515 km² и приблизителен брой чами до 1945г. около 22 000 души Tsitselikis, K. Old and New Islam in Greece: from historical minorities to immigrant newcomers, Leiden-Boston, 2012, p. 85.; Ном Ксанти: площ – 1 793 km², приблизителен брой на помаците в областта около 18 664 към 1951г. Κοζηρόπουλος, Σάζος. Στο «Μαθηδολήθo» ηες Θράθες – θραηηθοί ζτεδηαζκοί γηα ηοσσ λοκάθοος (1956 – 2008). Αζήλα, 2009, ζ. 57 – 58

преобладаващият брой помаци в региона, за разлика от останалите две области на административен регион Западна Тракия - Родопи и Еврос.

Представеният обект на изследване съдържащ две отделни аналитични части е изключително многообразен. За да се обхване неговата същност настоящото изследване се опира на предметната област, която отново е двукомпонентна. Предмет на изследването са идентичността, границите и държавните механизми чрез които те се предефинират. Именно ситуационното конструиране на идентичностите и границите спрямо обектите на изследване обуславя и целта на настоящата дисертация.

Цел и задачи на изследването

Основна цел на настоящата дисертация е да се покаже как инструментализирането на една или друга съставна част от идентичността на чамите и помаците служи за манипулиране и предефиниране на тяхната принадлежност.

Целта на настоящия текст не е да разгледа всички видове самоидентификации на двете локални общности, а да покаже как националните идеологии жонглират с части от тези идентичности, превръщайки ги в маркер за националната принадлежност според нуждите на политическия дискурс.

Текстът ще се опита да очертае основните направления на проблематичността при определянето на идентичността на чамите и помаците. Липсата на общовалидно мнение относно същностното съдържание на националното сред идеологиите на балканските държави, рефлектира в „изборното” изменение на обхвата на понятия като нация, етнос, малцинство, което от своя страна рефлектира върху начините по които са възприемани двете групи.

В представения текст, ще бъде направен опит да се покаже как единственият устойчив маркер на двете гранични общности остава тяхната „другост“, която през годините предизвиква противоречивите политики на балканските държави към тях. Чамите и помаците са обект на систематични опити да се конструира тяхната „правилна идентичност“, които ще бъдат представени хронологически в настоящият труд.

Обединението на двете научни линии в изложението, етнологката и историческата, цели да илюстрира как понятия, като национална идеология и идентичност, не са само термини от специализираната литература, а реално действащи фактори, конструирали в голяма степен сегашната историческа реалност. Тук представеният труд няма амбицията за изчерпателност от гледна точка на събития и процеси, а по-скоро цели да открие общите и различните подходи при конструирането на идентичностите на чамите и помаците в посочения период.

Хронологичен обхват на дисертационния труд

Хронологически дисертацията проследява еволюцията на конструиране на идентичностите на двете групи в периода от края на Първата световна война до 90-те години на XX в. Времето рамка е избрана с оглед на зараждането на въпроса за двете общности след като те стават част от ново придобитите територии на Кралство Гърция.

Хронологическата рамка на дисертационния труд е условна тъй като целта на изследването е разкриването на процеси, които имат своята причинно-следствена взаимовръзка и извън тук зададения времеви обхват.

Колкото и условни да са границите, те са обосновани от конкретни събития. Годината 1920 е избрана за начална поради ратифицирането на Ньойския договор, който предава „Междусъюзническа Тракия” на Гръцкото Кралство. По същото време, през 1919 г. на Парижката мирна конференция се решава областта Северен Епир, населена с чами също да бъде предадена на Гърция.⁴

Горната граница на изследвания период е 1990 г., отново е условна вземайки под внимание промяната на политическата система в Албания през 1991г., в България през 1989г. и идването на власт през април 1990г. на партията „Нова Демокрация” в Гърция, която постепенно прокарва курс към отмяна на рестрикциите над помашкото население в граничната зона в Ксантийско. Важното в конкретния случай е, че държавните политики след този момент към двете гранични общности излизат от следваната до момента концептуална рамка. В същото време неизбежни са изводите, паралелите и тенденциите, които са явни в очертаната постсоциалистическа действителност. Във връзка с това горната граница на изследването обхваща освен процесите около 1990-та година, така и кратък поглед над наследствата на изминалото столетие оставя в една променена „безгранична” реалност.

При разработването на проблема, за да бъде изпълнена поставената цел на дисертацията се открояват няколко задачи пред изследователя. Тяхното поетапно разгръщане дава възможност за анализиране на проблема, заложен в заглавието. В своята същност задачите представляват взаимосвързани процеси, чието последователно проследяване е съществено за разкриването на въпроса за процесите на конструиране на идентичността на помаците в Ксантийско и чамите в Епир.

Методологическите подходи и прегледът на научната публикации по темата са разгледани в Глава I. Следващите 4 глави представят изследователските задачи:

⁴ Макар самият протокол от Корфу, който окончателно да затвърждава границата да е подписан чак 1925 г. от началото на 1920г. гръцките власти постепенно установяват властта си в региона Winniffrith, T. J. Badlands, *Borderlands: A History of Northern Epirus/Southern Albania*. London, 2002, p.17

Глава II е посветена на първата задача: представяне и анализиране на основните концепции за идентичност и граници, както и неразривно свързаните с тях понятийни звена: нация, национална идеология и етничност. Изложени са основните научни теории свързани с темата и които се приемат за релевантни към предмета на изследване;

Глава III представя втората задача, а именно изясняването на еволюцията на националните идеологии на Балканите и тяхната роля при определянето на параметрите на съответната национална идентичност. Чрез представяне на историческите обстоятелства при формирането на националните идеологии се изяснява до голяма степен механизмът на включването или изключването на помаците и чамите от националното тяло. Основна задача на по-теоретично насочените Глава II и Глава III е да се представи основата на идеологическата рамка, в която се прилагат конкретните политики на конструиране на идентичности, представени в следващите две глави.

Глава IV се фокусира върху третата задача: да се проследи обществено-политическата ситуация, в която са поставени двете групи обект на изследване в периода от края на Първата световна война до края на Втората световна война. Вниманието е насочено към изследване на историческата съдба на двете общности в Междувоеенния период, като специално внимание се обръща на Конвенцията за размяна на население към Лозанският договор от 1923г. и критериите за идентичностите на чамите и помаците, които възприемат националните идеологии.

Събитията по време на Втората световна война намират подробно изложение особено доколкото те касаят чамите в Епир. С оглед на насилственото експулсиране на албаноговорящата общност от гръцка територия след 1945г. обосновава нуждата от задълбочен анализ на събитията;

Глава V, разглежда четвъртата задача на дисертацията – да се очертаване ролята на прилаганите идеологически линии към общността на помаците в Ксантийско в периода 1945г. - 1990г., с цел изграждането на отделна „помашка” идентичност и последиците от маргинализацията на групата. Отделено е внимание на ролята на специалната „гранична зона” за изолацията на групата затворена в нея. Избрани откъси от интервюта с респонденти са включени в изложението на IV –та и V-та глава, тъй като там е концентрирана хронологическата рамка на събитията.

В **Заключението** са изведени основните резултати от изследването и са представени най-важните изводи на дисертационния труд.

Поставените задачи на дисертационния труд имат роля на допълващ елемент в постигането на целта на изследването – да се демонстрира как въпреки всички политики на конструиране на идентичности сред помаците и чамите, единственият устойчив маркер остава тяхната „другост“, която е и причината за противоречивото държавно отношение към тях.

Методи на изследване

За целта на дисертационното изследване бяха проведени следните теренни изследвания : едно тридневно проучване в област Ксанти проведено през месец септември 2013 г.; две няколкодневни теренни проучвания в региона на Ксантийско, Гърция и гр. Златоград, България през юни 2014г. и август 2015г.⁵ Използваните методи за събиране на информация са: (авто)биографични интервюта, устни разкази по определена тема, неформални разговори и наблюдения. Класическият антропологичен подход на включено наблюдение в конкретния случай е приложим доколкото последиците от конструирането на идентичностите при помаците са видни особено в днешно време. Този подход дава възможност за непосредствено наблюдение на явленията, които са в основата на изследователския интерес в естествената за индивида среда.

Поради зададената времева рамка на изследването, е наложителна работата с теренен материал, който до голяма степен (ре)конструира историческата действителност. В тази връзка спомените и интерпретациите на информаторите се

⁵ Финансирането на проучванията бе осъществено както следва: 2013 г. със собствени средства на докторанта, 2014 г. чрез докторантски проект: „Граници на Балканите – образи, идентичности и памет“, съвместно с докторант Валентина Неделчева (май 2014-ноември 2014) към ФНИ на СУ; 2015г. финансиран от Исторически факултет

разглеждат като субективни и отразяват единствено техните лични спомени, нагласи, и възгледи за събитията, които описват. В същото време, предвид контекста на времето, те отразяват идеологическите, социални и културни конструкции на историческите събития в тяхното лично всекидневие от онова време. По такъв начин, използвайки описанията на самия обект на изследване за събитията, които са оформили неговата идентичност се постига нова „вътрешна” гледна точка за историческата реалност в дадения момент.

Съсредоточаването върху теренните материали като база разкриваща теоретичните области, касаещи идентичността и нейните проявления, бе от ключово значение за анализирането на процесите на конструиране на идентичност и техните проявления на терен . Резултатите от теренните проучвания доведоха до изменения и разширения в първоначално заложената структура на дисертацията.

Важно е да бъде отбелязана липсата на теренна дейност посветена на другият обект на изследване, а именно чамите в Северен Епир. Този пропуск на дисертацията, до някаква степен е разбираем от гледна точка на факта, че общността фактически престава да съществува на гръцка територия след 1945г. Основна част от чамите към днешен момент се намират в Албания, и значителна част от тях са емигрирали в САЩ, Канада и Турция след падането на социалистическия режим в Тирана. В едно последвало разработване на проблема, събирането на емпиричен материал от членове на общността би бил приносен за изясняването на процесите довели до проблема и днес.

Теоретичната подготовка на изследването беше извършена чрез проучване на голямо количество научна литература, свързана с научните публикации посветени на идентичности, граници, национални идеологии и гранични региони, както и изследвания по Чамския въпрос и проблемът с помаците в Западна Тракия, като съставна част от по-голямата научна тема за мюсюлманските общности на Балканите. За получаването на достъп до значителна част от чуждоезичните публикации по темата, които не са налични в България , бяха проведени две посещения в институции в чужбина.⁶

⁶ Провеждане на кратка научна визита за проучване на международните публикации по темата на дисертацията в библиотеката към Френският национален институт по източни езици и култури BULAC, Париж, Франция в периода 12-19.01.2015 финансирано по проект „Интегрирана програма за обучение и

Важни за изследователската цел бяха и извършените проучвания на документални източници по темата на дисертацията в Централен Държавен Архив; архива на МВнР; Държавен архив Смолян; библиотеката на Института по Балканистика и наличните по въпроса онлайн ресурси.

Научният труд се основава на текст-критичен анализ на документи с различен произход, като историческият метод, е основен похват в анализирането на информацията и проучването на документални източници, свързани с историческото развитие и моментното състояние на общността.

Историко-сравнителният метод е основен за настоящото изследване. Чрез него се разкриват специфичните характеристики и еволюцията на изследваните общности, в контекста на различни държавни политики и идеологически линии. Характерният за историческия метод стремеж към изследване на обекта от различни гледни точки благоприятства подобно усилие, като залага перспективата за търсене на причинно-следствени връзки между миналото и настояще. Разглеждайки темата на дисертацията в историко-хронологичен и сравнителен аспект изследователят цели да открие тенденциите при конструирането на идентичности на двете гранични групи.

Различните наименования и самоназвания са маркер, посредством който идентичността най-често е дефинирана. Наложени отвън или създадени в групата, те отразяват процеси на взаимодействие или изолация, на адаптация и интеграция. В резултат на подобно предефиниране се конструират регионални и локални общности, обозначени различно на местно, регионално или държавно ниво. Изхождайки от това, следва да бъде направена кратка обосновка на използваните термини, особено що се отнася до наименованието „помаци“.

В дисертационният труд, както е видно още от заглавието, за конкретната общност обект на изследване са използвани термините „помаци“ или „българоговорящи мюсюлмани“, с цел да се избегне повторение. Изборът на двете понятия е обусловен от два основни факта.

подкрепа на докторантите по социални и хуманитарни науки в СУ“; провеждане на повторна визита в BULAC за сметка на докторанта в периода 27.04- 03.05.2015г.

Първо, в проведените теренни интервюта, респондентите определяха себе си като помаци. Следва да бъде отбелязано, че подобна самоидентификация бе употребявана в случаите когато не бе използван „защитният” термин „наши”.

Използването на академично приетото понятие „българи мюсюлмани” в тази тема целенасочено се избягва. То, по своята същност, предварително да задава българска идентичност, която когато се изследва общността в границите на България е релевантна.

От позицията обаче, че обект на изследване е общност намираща се извън държавните предели на България и не е възприета нито от България, нито от Гърция за национално малцинство, изследователят счита използването на термина „българи мюсюлмани” в случая за неуместна. Използването като взаимнозаменяеми в дисертацията „помаци” и „българоезични / българоговорящи мюсюлмани” от друга страна отговарят на днешната ситуация на терен. Самоидентифицирането на самата общност като помаци, в редките случаи когато изразяват открито идентичността си е и причината поради която този термин е използван като основен в тук представеният текст.

Етимологията на другият обект на изследване - чамите е с неопределен произход. Най-вероятно произлиза от гръцкия хидроним Тиамис (Θύακης). Днес, терминът се използва основно относно мюсюлманската част от групата. Чамите са назовавани главно с два термина: „чами” на албански (Çam или Çamë) и гръцкото „цамидес” (Σζάμεδες). До 1944 г. чамите често са наричани в гръцки източници „албанофони” (Αλβαλόφωνοι) или „албаночами” (Αλβαλοηζάμεδες).

Основни изводи на изследването

Различните възприятия за това какво е част от етноса и нацията и какво не, водят до различията в политиките на България и Гърция спрямо помаците и на Гърция и Албания спрямо чамите. Изхождайки от „другостта” им, те са възприемани като пречка за постигането на идеализираната от националните идеи – етническа хомогенност и респективно, като заплаха за националната сигурност. Знакът на равенство между религиозната и етническата идентичност на мюсюлманите на Балканите е основният теоретичен и политически фокус, който концентрира и в същото време оправдава държавните изключващи политики. Етническата идентичност остава субективно понятие, което е въпрос на гледна точка на националните идеологии и интерпретация според политическата ситуация.

Действително ако има някаква фундаментална спойка на нацията, то тя не е нито етническа принадлежност, нито език, а самата национална идеология, която изобретява и напасва критериите за етнос, език, територия и обща историческа памет, според нуждите на момента. Маркерите за идентичност се различават за всяка идеология в определен момент. Времевата рамка, в която се интерпретират тези елементи също е от съществено значение за разбирането им.

Опитите за даване на модерни категории с неизяснено значение на групи от население *par default* води до въплътяване на конфликтен заряд. Продължителното смесване на неизяснени концепции за националното води до политически последици. Така цикълът се завърта: политико-историческата ситуация катализира конструирането на идентичности от националните идеологии, което от своя страна след време поражда нова политическа реалност.

Инкорпорирането на чамите и помаците в новоизграждащите се системи от социални взаимоотношения започва именно през Междувоеенния период и поставя началото на опитите за конструиране на множествени идентичности и политиките които водят до този процес.

В годините след Първата световна война и установяването на модерните граници въпросът за идентичността на чамите в Епир и помаците в Ксантийско започва своето историческо развитие. Доколкото от използването на „коза“ с отношението към двете гранични общности зависи санкционирането на новите политически граници на Балканите, инструментализирането на идентичността на чамите и помаците е обичайна практика за всички засегнати национални политики.

Дискурса на националните идеологии и произтичащите от тях политики спрямо двете общности и на мнозинството, заедно с претендиращите външни нации, действат често в ущърб на самите групи. Вплетени в полемиката на интересите, реалните нужди на малцинствените групи остават на заден план. Опитите за конструиране на „правилно“ самосъзнание сред двете групи обаче не приключва с установяването на следвоенните граници. Напротив, в условията на вече утвърдени държавни рамки, нуждата от демонстративно толерантно отношение вече не съществува.

Следващите две десетилетия политики на гръцките власти спрямо двете групи, допринася за редица проблеми в самите мюсюлмански общности. Положението на двете общности се инструментализира отново и отново в контекста на бурните отношения Гърция-Турция; Гърция-Албания и вътрешната опозиция: кемалисти и консерватисти. Двете етно-конфесионални групи са хванати в капана на етническите лоялности, от който местните елити се оказват неспособни да ги изведат.

Местните помаци в Ксантийско и албаноговорящите чами в Епир са изключени от гръцко-турската размяна на население в съответствие с Договора от Лозана през 1923г. Малцинството в Тракия е официално определено чрез религиозни термини и неговите членове подлежат на защита най-вече като част от религиозна общност, а не като индивидуални лица. От друга страна чамите остават под принципната защита на договореностите на ОН, без да се ползват с правата на мюсюлманите по българо-гръцката граница.

Своеобразният апогей в интерпретирането на „правилните“ идентичности на двете гранични групи настъпва именно по време на Конвенцията за размяна на население между Гърция и Турция към Лозанския договор от 1923г., който води до

създаването на официално признато мюсюлманско малцинство в Западна Тракия. Задължителният характер на размяната, държавното имплементиране на националност, присъствието на международни комисии за определяне на етническият състав на локалните групи, поставя идентичностите на чамите и помаците в ситуация на натиск. В традиционните балкански общества, каквито са те до средата на XX в., идентификацията по религиозен признак е водеща, ако не и единствена. Мнозинството нямат ясна представа за етническия си произход, като се изключи религиозната им принадлежност и считат себе си просто за местни мюсюлмани.

При всички тези обстоятелства средата провокира индивида, към проявяване на определена идентичност, която излиза от латентно състояние. Процесът на налагането е обратен – вместо да постигнат самостоятелна идентичност, общностите адаптират множество подходящи спрямо контекста идентичности. Така самоопределянето на чамите и на помаците често се отнася до специфичния контекст, в който те участват или общуват.

Изключването на Западна Тракия от клаузите на сключената Конвенция за размяна на население между Гърция и Турция към Лозанския договор от 1923г. поставя помаците в Гърция в рамките на мюсюлманското малцинство в Западна Тракия. Те попадат в примката на „принципът за реципрочност”, който обуславя политическата линия на поведение между Гърция и Турция в следващите няколко десетилетия. Главният проблем произлиза от факта, че единственото официално признато малцинство в Гърция е мюсюлманското малцинство в Тракия, без да се прави етническо разграничение между съставните му елементи. Така политиките към мюсюлманите в Гърция и в частност спрямо помаците зависят пряко от отношенията между Атина и Анкара.

Избягването на точни дефиниции за съдържанието на термина малцинство е продиктувано от опасенията за евентуални териториални претенции от държавата-етническа родина на съответната общност, която обикновено е и съседна. В същото време, разтегливата интерпретация на категориите малцинство, нация и етническа група позволяват удобното жонглиране с обективни и субективни критерии като маркери за идентичност в зависимост от политическата ситуация.

Третирането на чамите в Епир като различни по конфесионален признак и използването на етническата и езиковата им „другост“ в комбинация с активната албанска пропаганда, предначертава съдбата на общността в Гърция. Обвързвайки положението им с тази на гръцкото малцинство в Албания, чамите са поставени в друг вариант на „принцип на реципрочност“ . Системата се запазва, докато социалното недоволство на групата не се комбинира с албанската пропаганда в навечерието на Втората световна война .

Последвалият активен колаборационизъм на чамите в Епир с окупационните хитлеристки сили, обещаващи обединение с Албания завършва печално за общността. Поставена в променените исторически реалности на разразилата се Гражданска война в Гърция, чамите за пореден път избират губещата страна в конфликта. Реваншът от гръцка страна не закъснява. С подкрепата на Западните съюзници се извършва насилствена експулсация на цялото чамско население от региона, което на практика ликвидира въпроса за чамите в Епир във неговото физическо измерение. Превърнат вече във проблем за компенсация на прогонените чами, разрешаването на кризата преминава в ръцете на социалистическа Албания. От своя страна, новоустановеният режим в Тирана не гледа на бившите фашистки колаборационисти с добро око и потушава всякакви претенции от страна на общността. С падането на Желязната завеса Чамският въпрос изпада в забвение до възобновяването му след 90-те години на миналия век.

Независимо от подхода при интерпретирането им, различността е основната характеристика и на двете общности. Те са схващани, на всекидневен и официално ниво, като „други“. Тази различност рефлектира в множеството дебати и опити за дефиниране, които да удовлетворят потребността от „вписване“ в очертаната идеологическа рамка на подходящата идентичност. Самата различност обаче се корени във специфичното минало на балканските общности и процесите на оформяне на националните идеологии на Гърция, България, Албания и Турция.

Основна линия за идеологическо разделение на мюсюлманското малцинство в Западна Тракия е поддържането на вътрешното противопоставяне между една или друга група на база политически пристрастия, етническа и езикова идентичност.

Насърчаването на една или друга фракция през следващите няколко десетилетия спомага много за прилагането на държавната гръцка политика в областта.

Установяването на българо-гръцката граница като част от „Желязната завеса“ след края на Втората световна война, прибавя към наследството на националистическите аспирации и идеологическото противопоставяне между комунистическа България и капиталистическа Гърция. Помаците стават обект на нова вълна подозрение от страна на централната власт. Във вихрещата се параноя от „идеологическия враг“ от северната страна на границата, националните политики спрямо помаците навлизат в нова фаза.

Отношението на двете държави към помаците като към „проводници“ на чуждо влияние намират практически израз в установяването от двете страни на полосата на гранични зони със специален режим. По дължината на цялата северна линия на Гърция още от 1936г. е установена специалната гранична зона за защита на националната сигурност, която е премахната едва през 1996г.⁶⁷⁷. От българска страна зона със специален пропускателен режим също е въведена през 1946г. Строгите разпоредби ограничаващи движението на местното население характерни и за двете зони, рефлектират в капсулирането в икономически и социално-културно отношение на самия регион. „Откритите листове“ са жив спомен в съзнанието на по-старото поколение и от двете страни на българо-гръцката граница.

Принципната разлика между двете зони се открива в конкретните действия на двете страни. Докато в българския вариант рестрикциите са съпроводени с усилена кампания за развитието на инфраструктурата и социалното ниво на помаците в региона, от другата страна на границата такава активност липсва.

Засилената изолация в която гръцките власти поставят помаците е отражение на тяхната религиозна и езикова „другост“. В гръцките селища с помашко население покрай границата до началото на 80-те години липсва пътна инфраструктура, електрификация, телефони. На помаците е забранено да купуват и продават недвижима собственост, да управляват превозно средство. Суровите рестрикции оставят своя отпечатък върху идентичността и спомените на местните помаци и до днес.

В Гърция, защитата на малцинствата се разбира, като предоставяне на сигурно,

но изолирано пространство за мюсюлманите. С изключването на помаците от политическите и социални сфери, тяхната изначално силна религиозна идентичност става още по-доминираща. Официалната гръцката позиция до 50-те години, че в рамките на държавата съществува само едно мюсюлманско малцинство и то е турско, довежда до идентифициране на все по-голяма част от помаците с турската национална идентичност. Мюсюлманите, маргинализирани пред лицето на една сфера, която ги изключва, са принудени да гледат на мюсюлманската общност като на приемлива алтернатива за идентификация

Ключов момент при илюстрирането на различните политики към помаците е степента в която те са включвани в образователната система на съответната държава. Като основен инструмент за изграждане на национална идентичност, инкорпорирането на общността в институцията на училището е ключов критерий за отношението към групата. Позицията на гръцките власти спрямо помаците и тяхното образование отговаря на следваната политика на изолиране. Възприемането им като чужд елемент от гръцките власти, изкрystalизира в липсата на мотивация за изграждане на образователни институции сред мюсюлманите. Позицията на властта е, че включването на гръцки език в обучението би утежило значително бюджета, без да даде някакъв сигурен ефект. Едва през средата на 50-те години се въвеждат повсеместно малцинствени училища за всички гръцки мюсюлмани, в които обаче обучението е изключително на турски език.

Като ефект, десетилетията противоборство между националните идеологии и политики на Гърция и Турция се отразяват и в класната стая, чрез учителите и учебниците. Образованието на групата се превръща в идеологически инструмент за индиректна културна хегемония. Идеологията играе ключова роля в употребяването на образованието като оръдие за консолидация на национално самосъзнание. Парадоксът се състои в ситуацията, че относно малцинствените училища, националното образование – гръцкото, е натоварено със задачата да промотира националната идеология и религия на Турция. Това напрежение се отразява в легалната и законова рамка относно цялата система.

Модерният турски национализъм прокарва успешната идея за принадлежността

на всички мюсюлмански общности на Балканите, без разлика от етническия им произход, към турската нация. Провежданата с десетилетия политика на изключване на помаците в Гърция от социалния и политически живот в държавата допринася за тяхната маргинализация и съответно до засилване на турската самоидентификация сред групата. Осъзнавайки засилването на чуждото влияние на гръцка територия, властите в Атина сменят посоката на провежданата досега политика.

Изправени пред заплахата от прекалена турцизация на помаците, националните дискурси в България и Гърция постепенно, започват да се стремят към диференциране на общността от турския етнически елемент по различни начини. Изхождайки от това, в българския национален дискурс те се възприемат като част от българската народност, макар „помъчени“ да приемат исляма и следователно „по-наши“. По сходна линия, макар гръцката национална идеология да не приема нехристиянин за грък, на помаците се гледа като на „не толкова турци“ и тази тяхна различност се употребява за борба със засилващото се турско влияние сред мюсюлманската общност в Западна Тракия.

Линията на постепенно разграничаване на помаците започва да се прокарва паралелно с влошаването на гръцко-турските отношения покрай въпросът за о.Кипър, от края на 50-те години. Следваната досега като неофициална, линията за насърчаване на вътрешното разделение в малцинството се превръща в официална политика за изграждане на отделна помашка идентичност, като контрапункт на турските претенции над общността.

Непостоянното отношение на гръцките власти към идентичността на помаците рефлектира в усложнена ситуация. Регулацията на законовият статут на мюсюлманското малцинство в Тракия представлява поле на идеологическа и институционална конфронтация между национализмите. Поддържаният „принцип на реципрочност“ политизира защитата на малцинството по начини, по които често поставя самите членовете на малцинство в уязвима позиция. След като за Турция, мюсюлманите в Тракия са само пионка, а Гърция не обръща внимание на маргинализацията им, и двете страни допринасят за реално влошено положение на общността

След десетилетни политики на negliжиране въпроса за съществуването на различни езикови и културни групи сред многобройното мюсюлманско население в Ксантийско, в периода 1967 – 1974 г. помаците са поставени в центъра на гръцката

малцинствена политика. Начините по които официалните органи избират и употребяват публичното мнение и „научните изследвания“ за да наложат новата идеология е очевидна и за самите помаци. Провежданата по времето на Военната хунта политика за конструиране на сродна до гръцката идентичност основаваща се на предполагаемите древноелински корени, не постига реално възприемане на идеята от самите помаци.

Въпросът около опитите на гръцките власти след 1964 г. да създадат отделна „помашка“ идентичност всъщност е до каква степен Атина е склонна да позволи формирането на нов етнос в границите на държавата. Комбинацията от едновременното прокламирано запазване на ислямската вяра на помаците и конструирането на лоялност към гръцката нация, чрез идеята за древноелинските тракийски племена трудно се приема от голяма част от самите помаци за достоверна. Основен възпиращ фактор за възприемането на новата теза за произхода на помаците е свързана и с колективната им памет за факта, че винаги когато християнска нация се интересува от тях, това завършва с опити за християнизацията им.

С изключването на помаците от политическите и социални сфери на живот в Гърция, тяхната изначално силна религиозна идентичност става още по-силно доминираща. В Западна Тракия, ислямът се възприема и взаимодейства, по начин който определя историческият път на общността на помаците. Тяхната изолация може да се разгледа от две противоположни страни. Първо като последица от дългогодишната политика на натиск над малцинството, което води до неговата маргинализация и сегрегация. От друга страна тя може да се интерпретира и като идваща от самото малцинство, в опит да се противопостави на налаганите идентичности от гръцката и турската пропаганда. Но изначалното религиозното различие между общността на помаците и християнската власт поддържа и разширява пропастта между „нас“ и „тях“. Допълнителното маргинализиране на помаците в граничната зона впоследствие довежда до още по-засилена идентификация на голяма част от помаците с турския етнически елемент.

Тези примери свидетелстват за социалната и икономическа сегрегация и за политическото напрежение което се поражда, когато интересите на мнозинството са защитени от националистическата политика. Споменатите случаи илюстрират как за един

дълъг период от време, мюсюлманите са изключени от равноправно участие в живота на държавата.

От края на 80-те години започва още по-усилено пропагандиране на самостоятелна помашка идентичност. Поддържането на следвания курс, илюстрира възприемането на етничността като ситуационна, а принадлежността към дадена етническа група като въпрос на манталитет и чувства, които по определение са променливи и зависят от конкретната ситуация в която се намира субектът. Линията да се поддържа помашката идентичност, като изцяло нетурска е активна и спонсорирана от гръцките националистични кръгове, за да дебалансира турското влияние в региона. В конструирането на новия идеологичен дискурс се стига до обрисувването на помаците като ислямизирано местно население с древни гръцки корени. Етническата принадлежност на помаците остава субективно понятие, което подлежи на модулиране от страна на националните идеологии и интерпретация според политическата ситуация. Помаците не са признати официално нито за отделна етническа общност, нито за религиозно малцинство, но въпреки това към тях се отнасят като към такива. Държавните политики на България и Гърция към помашката общност са показателен пример за това как традиционни културни модели, възприети като маркери на идентичност, се запазват или променят във време на усилен държавен натиск.

Общността на помаците от своя страна се адаптира към тези политики според идеологически зададените стереотипи. „Колевливата“ и ситуационна идентичност сред общността в днешно време е резултат и реакция спрямо прилаганите с десетилетия държавни политики. Преосмисляйки старите културни модели самите помаци все по-често избират локалната идентификация „наши“, като неутрален и необременен от политически натиск термин. Развитото умение на членовете на общността да жонглират със символни и културни маркери е техният отговор на дългогодишната държавна намеса в живота и идентичността им. След поредицата опити на държавата да конструира „правилната“ национална идентичност на местното мюсюлманското население, днес вътрешното многообразие на самата граничната общност свидетелства за гъвкавостта и ситуационното предефиниране на разграничителните белези на етнокултурно „другият“.

Днес нео-милетска концепция следвана през годините относно мюсюлманите в

Тракия продължава да оказва своите последствия. В политическия дискурс на балканските държави маркери като език, религия и етничност са „имунизирани” срещу всеки въпрос относно същностната им характеристика и политически се мобилизират за националистически цели. Социалните конфликти се етнизират и така придобиват необратим характер. Хибридният законов статут на малцинството го прави много по-податливо на манипулиране от нацията и родината.

Националните идеологии и от двете страни карат този феномен да изглежда „естествен”, а прилаганите реформи само козметични. Следваният с години принцип на реципрочност, Кипърският въпрос, издигането на европейските норми за човешки права и исканията на елита на групата се преплитат в сложна политическа игра конструираща „правилната” идентичност на граничните общности.

Единственият устойчив маркер на общността и на чамите и на помаците, остава тяхната „другост”, която през годините предизвиква и противоречивите политики на съседните балкански държави към тях. Посредством инструментализирането на определен маркер за различен тип идентичност, националните идеологии постигат изграждането на „множествена” самоидентификация у населението, като защитен механизъм към променящата се политическа ситуация. На практика, агресивните практики на националните идеологии, рефлектират в създаването на точно онази ситуация, заради която се прилагат първоначално. Целта да се „хомогенизира” националната идентичност, поражда практиките, които де факто възпират този процес. Паралелно съществуващите различни идентичности при чамите и помаците: официалната идентичност, съвпадаща с националната, имащо своя институционална опора в лицето на държавния апарат, и тази на „културната интимност“, носеща в себе си опита и традицията на общността обуславят затвърждаването на вътрешните граници, дори националните да са само споменът за „синора”.

Приноси на дисертационния труд

Именно опитът да се проследят процесите протичащи сред двете локални общности след установяването им в границите на Кралство Гърция, в контекста на идеологически обосноваването политики към тяхната идентичност е основният принос на представеният тук научен труд.

Приносът на приложеното изследване е и стремежът разглеждането на помаците в Ксантийско, като обект на сравнението, да не е пречупено единствено през призмата на българската национална позиция. Изграждането на паралел с друга подобна общност по гръцко-албанската граница и поставянето им в по-голямата картина на историко-политическите отношения на Балканите в периода между Първата световна война и падането на тоталитарните режими през 90-те години, позволява да се разкрият по-ясно тенденциите в отношението към религиозно, етнически и езиково „другият“.

Настоящият дисертационен труд вада нов поглед над процесите на конструиране на идентичности на Балканите. Текстът предлага неизследвана досега гледна точка върху съдбата на граничните общности на чамите в Епир и на помаците в Западна Тракия, пречупвайки отношението на националните политики към тях през прагматичната историческа реалност и емоционалната памет на общността.